

Cite: Міграційні чинники та прояви нестабільності соціально-економічного розвитку [Migration Factors and Manifestations of Instability of Socio-Economic Development]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (47), 161-177. <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.161>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.01.161>

МІГРАЦІЙНІ ЧИННИКИ ТА ПРОЯВИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Проект виконано у червні—грудні 2021 р. у рамках цільової програми наукових досліджень НАН України «Соціально-економічний розвиток України в умовах глобальної нестабільності» колективом науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у складі: д-ра екон. наук, проф., академіка НАН України Е. Лібанової (керівник проекту), канд. екон. наук, ст. наук. співроб. О. Позняка, д-ра наук держ. упр., ст. наук. співроб. О. Малиновської, д-ра екон. наук, ст. наук. співроб. О. Цимбала, канд. соц. наук, ст. наук. співроб. І. Майданік, канд. екон. наук, ст. наук. співроб. О. Хмелевської, канд. екон. наук, ст. наук. співроб. О. Яроша, канд. політ. наук Т. Гнатюк, канд. екон. наук, ст. наук. співроб. В. Черніченка, О. Гаврилюка. У виконанні технічних робіт брала участь О. Шморгун.

Ключові результати дослідження.

Періоди нестабільності є невід’ємною частиною розвитку людства. Хоча міграція, як будь-яке явище, є нейтральною за своєю природою, періоди нестабільності, що наразі переживає Україна, перетворюють міграційні процеси переважно на негативні для держави явища, оскільки спричинюють посилення виїзду активної частини населення у пошуках заробітку і кращого життя, і в той же час створюють сприятливі умови для порушень, трудової експлуатації і торгівлі людьми.

В історії незалежної України вітчизняні фахівці виокремлюють такі фази нестабільності, які супроводжувалися спадами ВВП країни¹:

1. Криза 1998—1999 років. Ця криза виникла як відлуння світової кризи.
2. Криза 2009 року, що на початку торкнулася промислово розвинених країн Європи і Азії, згодом розпочалася в країнах, що розвиваються. Україна стала однією з найбільш постраждалих країн від цієї кризи.

¹ Опанасюк Ю. А., Мартинець В. В., Матвеева Ю. Т. Соціально-економічний розвиток України в умовах невизначеності. *Ефективна економіка*. 2021. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9172> (дата звернення: 19.12.2021). <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.8.99>

3. Економіко-політична криза 2013—2015 рр. Криза розпочалася у 2013 р. на тлі політичних протестів та посилилась у 2014 р. у зв'язку з початком антитерористичної операції на Сході України.

4. Пандемія COVID-19, яка стала причиною кризи у багатьох країнах у 2020 році. Пандемія привела до введення жорстких обмежувальних заходів, які вплинули не тільки на соціальний розвиток, а й на економічний розвиток країн світу.

У даному дослідженні увага зосереджена на двох останніх кризах та викликаних ними яскравих фазах нестабільності, що спричинили погіршення соціально-економічного клімату в державі та призвели до нових тенденцій у міграційних процесах. Прояви нестабільності соціально-економічного розвитку, викликані окупацією, мають місце досьогодні; поширення пандемії COVID-19 призвело до посилення негативних наслідків окупації та появи кумулятивного ефекту від взаємодії прояву двох криз.

Міграційна ситуація в Україні в умовах нестабільності.

Зовнішня трудова міграція. Світовий досвід свідчить, що в кризових умовах зазвичай відбувається скорочення обсягів міжнародної міграції, збільшення частки грошових переказів на батьківщину в структурі витрат мігрантів (тобто мігранти посилюють підтримку своїх родичів навіть ціною обмеження власного споживання), зміна структури зайнятості мігрантів (оскільки вплив кризових процесів на різні види економічної діяльності є неоднаковим). Зовнішня трудова міграція в Україні в умовах пандемії COVID-19 зазнала таких трансформацій:

- тимчасове зменшення масштабів із подальшим поступовим відновленням обсягів;
- вимушене повернення;
- вимушена відмова від наступних поїздок;
- поширення організованих поїздок (зокрема, сезонних сільськогосподарських працівників);
- інтенсифікація міграції медичних працівників;
- зменшення інвестиційного потенціалу грошових переказів;
- перспективне посилення інтенсивності переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму;
- збільшення вірогідності погоджень мігрантів на ризиковані пропозиції.

На перше місце серед основних країн української трудової міграції вийшла Польща: за даними опитування з питань трудової міграції (далі — ОТМ) 2015—2017 рр. там працювали 506,5 тис. українських громадян².

² Зовнішня трудова міграція населення України (за результатами модульного вибіркового обстеження): статистичний бюлетень. Державна служба статистики України. Київ, 2017. 36 с.

Деякі експерти³ називають цифру у понад 800 тис. осіб і пояснюють зростання трудової міграції з України до Польщі сприятливим польським законодавством, що дає змогу українським громадянам отримати доступ до легального короткотермінового працевлаштування.

Обмеження переміщень через державні кордони опосередковано посилює тенденцію до зростання інтенсивності переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму. За даними соціологічного дослідження адаптації та намірів інтеграції українських трудових мігрантів у Польщі, проведеного Аналітичним центром компанії з міжнародного працевлаштування «*Gremi Personal*», у лютому 2021 р. порівняно з відповідним періодом 2020 р. українці суттєво більше планують або вже реалізують відкриття власного бізнесу у Польщі, возз'єднання сімей або створення сімей з поляками/польками, купівлю нерухомості⁴. Майже 2/3 опитаних мають намір отримати дозвіл на постійне перебування (карту сталого побиту), натомість заходи, спрямовані на повернення до України, здійснювали лише 6 % респондентів і ще 17 % розглядали можливість свого повернення як дуже ймовірну.

Криза 2014 р. спричинила тимчасове падіння обсягів приватних грошових переказів у Україну на 23,9 % проти попереднього року: з 9 667 млрд дол. США до 7 354 млрд дол. США (рис. 1). Однак вже з 2015 р. обсяги переказів в країну невинно зростають, сягнувши рекордної позначки 15 788 млрд дол. США у 2019 р. Це відповідає загальносвітовим тенденціям зменшення мігрантами особистих витрат у країні перебування задля посилення підтримки родичів на батьківщині в умовах нестабільності. У 2020 р. обсяги грошових переказів дещо зменшилися внаслідок обмеження можливостей трудових поїздок за кордон. Однак, за оперативними даними Національного банку України, у 2021 р. зафіксовано зростання обсягів приватних грошових переказів, починаючи з березня, що свідчить про відновлення трудових міграцій; загалом упродовж січня—листопада 2021 р. обсяги приватних грошових переказів в Україну зросли на 29,1 % порівняно з відповідним періодом 2020 р.⁵

У той же час після 2014 р. майже втричі зменшилися приватні перекази з України (з 1 702 млрд дол. США у 2014 р. до 627 млрд дол. США у 2015 р.) і ця тенденція трималася до 2019 року, після чого почалося повільне зростання їх обсягів.

³ Ярошевич М., Малиновська О. Чи є сучасна міграція з України до Польщі (не)тривалим явищем? Аналітична записка. Київ—Варшава. Травень 2018. 12 с.

⁴ Пульс трудової міграції. Аналітичний рапорт Gremi Personal. 2021.

⁵ Платіжний баланс. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1>

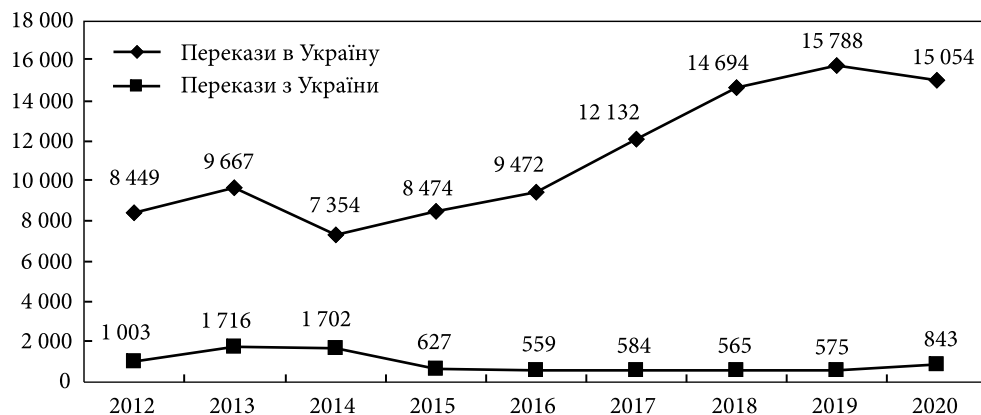

Рис. 1. Приватні грошові перекази в Україну та з України, 2012—2020 рр., млрд дол. США
Джерело: Світовий банк, травень 2021 р.⁶

Таблиця 1. Питома вага респондентів, які здобули або покращили за кордоном свої навички, залежно від статі, рівня освіти та типу населеного пункту, %

Категорії навичок	Разом	Тип поселення		Стать		Рівень освіти	
		Село	Місто	Чоловіки	Жінки	Середня	Вища
Комп'ютерні навички	7,7	9,3	5,0	8,6	7,2	6,1	9,4
Професійно-технічні навички	35,3	44,1	19,5	56,2	21,6	38,0	32,5
Підприємницькі навички	5,3	5,5	5,0	8,2	3,4	3,7	6,9
Соціальні навички	20,1	21,7	17,2	21,2	19,4	16,5	23,9
Мовні навички	64,8	62,0	69,8	64,4	65,1	61,2	68,6

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР.

Результати опитування ТЕМПЕР⁷ висвітлюють основні аспекти застосування соціальних переказів трудових мігрантів з України. Найчастіше, працюючи за кордоном, українці покращують свою мовну кваліфікацію, про що повідомили дві третини респондентів (табл. 1). Йдеться як про ви-

⁶ Migration and Remittances Data. May 2021 [Electronic resource]. / The World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (дата звернення: 05.12.2021).

⁷ Проект ТЕМПЕР (TEMPER, temporary versus permanent migration) був реалізований консорціумом інституцій семи країн на замовлення Єврокомісії, в його рамках здійснено опитування мігрантів та немігрантів в Україні, Аргентині, Румунії та Сенегалі. В Україні упродовж листопада 2017 — травня 2018 рр. опитано близько 750 мігрантів, що повернулися з Польщі та Італії, та близько 500 немігрантів в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

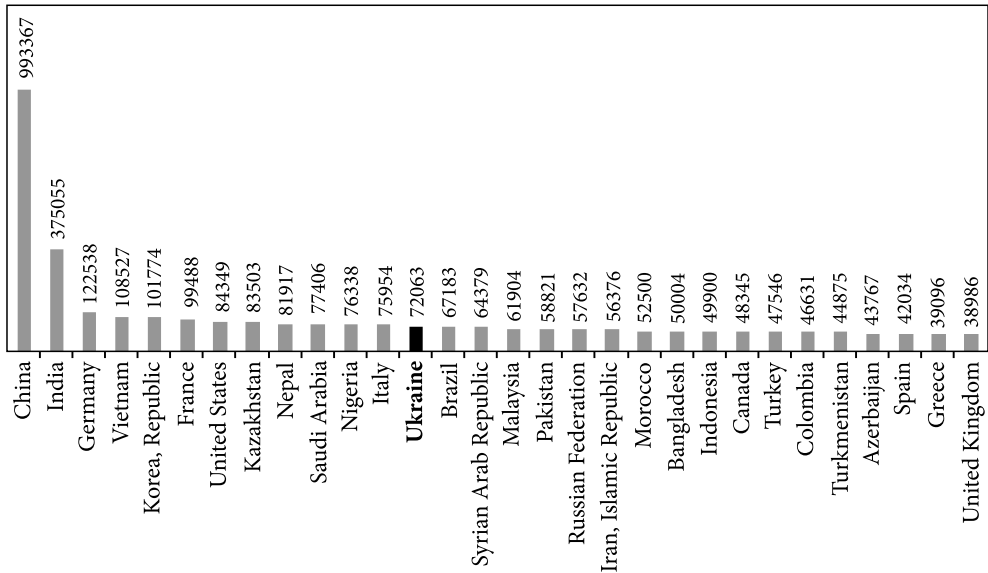

Рис. 2. Загальна кількість міжнародних мобільних студентів по країнах-донорах (топ-30), 2018 рік, осіб

Джерело: ЮНЕСКО.

вчення нових мов, так і про удосконалення наявних знань у лінгвістичній сфері. Характерною особливістю індивідуального прогресу у межах цього типу навичок є майже однакова частота покращення серед різних підкатегорій зворотних мігрантів: перевищення, зафіксоване серед городян та осіб з вищою освітою, є незначним. Особи, які повідомили про удосконалення лінгвістичних знань за кордоном, у середньому володіли 2,1 мовою, решта — 1,6 мовою.

Однак удосконалення мовних навичок скоріше сприятиме подальшим міграціям відповідних осіб, ніж покращенню можливостей їхнього працевлаштування на вітчизняному ринку праці. Натомість підприємницькі навички (розуміння шляхів започаткування власної справи, здійснення звітності, поширення реклами тощо) респонденти опитування ТЕМПЕР удосконалювали за кордоном найрідше. Причинами такої ситуації є, по-перше, характер діяльності, якою опитані займалися за кордоном і, по-друге, відсутність схильності у більшості осіб до ведення підприємництва.

Освітня міграція. Після 2014 р. зафіксовано стрімке збільшення кількості міжнародних мобільних студентів з України, які здобувають вищу освіту у інших країнах, а також рівня «вихідної» освітньої мобільності в Україні (відношення кількості міжнародних мобільних студентів з України до загальної кількості студентів в Україні). Україна у 2018 р. посіла 13 місце за кількістю міжнародних мобільних студентів, які виїхали з країни

(72,0 тис.), поступившись Італії (75,9 тис. — 12 місце), але випередивши Бразилію (67,2 тис. — 14 місце), а також РФ (57,6 тис. — 18 місце) (рис. 2).

У 2019 р. за кордоном навчалися 77 586 студентів з України (1,3 % до загальної кількості міжнародних мобільних студентів у світі). Рівень «вихідної» освітньої мобільності для України (співвідношення студентів, які виїхали на навчання до загальної кількості студентів у країні) складає 4,8 %⁸. Також після 2014 р. стало від'ємним значення індикатора «чистий потік міжнародних мобільних студентів», оскільки кількість вибулих на навчання студентів до інших країн перевищила кількість студентів, які приїхали в Україну. Назагал для України це є негативними тенденціями як з точки зору людського капіталу, так і економіки освіти.

Відбулась також зміна лідерів серед країн з найбільшою кількістю студентів з України. Російська Федерація поступилася першим місцем Польщі не лише через погіршення україно-російських відносин, але й завдяки агресивній політиці останньої щодо залучення української молоді, відсутності жорстких критеріїв відбору студентів та перспективам виходу на ринок праці країн ЄС після отримання диплому польських закладів вищої освіти. Німеччина посідає третю сходинку серед країн, де навчаються українські студенти, завдяки високій та конкурентоспроможній якості освіти, територіальному розташуванню, а також найбільш доступній оплаті за навчання серед інших країн, дипломи яких високо цінуються на світовому ринку праці.

Спираючись на дослідження останніх років щодо міжнародної освітньої міграції по країнах ЄС, можна припустити, що для майбутніх міжнародних мобільних студентів з України немонетарні чинники будуть відігравати все більшу роль при виборі країни для навчання (зокрема, врахування різних аспектів якості життя, неформальних мережевих зв'язків та «ефекту діаспори», маркетингової політики університетів, географічної та мовної близькості країн, а також можливість вивчення іноземної мови та особистісне зростання).

Мобільність внутрішньо переміщених осіб. Окупація АР Крим Російською Федерацією спричинила початок процесу переміщення населення до материкової частини України у березні 2014 р. Наступний набагато масштабніший етап внутрішнього переміщення відбувся в результаті розгортання бойових дій у Донецькій та Луганській областях у червні 2014 р. У результаті зазначених подій українська держава вперше у своїй незалежній історії стикнулася з масовим внутрішнім переміщенням, обсяг якого сягнув 1,5 млн осіб⁹ та призвів до ряду наслідків у сфері міграції.

⁸ Global Flow of Tertiary-Level Students / UNESCO Institute of Statistics (2021). URL: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>

⁹ Зареєстровані державними органами внутрішньо переміщені особи. Частина ВПО уникає обліку внаслідок певних причин.

Серед основних проблем переселенців — відсутність власного житла та недостатнє фінансове самозабезпечення. Лише 11 % внутрішньо переміщених осіб (ВПО) має власне житло, а біля 60 % орендують приміщення. Попри той факт, що станом на березень 2021 р. заробітна плата посідає перше місце серед джерел доходу ВПО (60 %), 54 % цих осіб також розраховують на державну допомогу. Забезпечення потреб ВПО створює навантаження на державний бюджет країни, незважаючи на значну фінансову та організаційну допомогу з боку міжнародних інвесторів та міжнародних організацій. Наприклад, у 2014—2019 рр. з державного бюджету передбачалось 16,1 млрд грн (у т.ч. 3 042,6 млн грн у 2019 р.) для виплати грошової допомоги ВПО: щомісячної адресної допомоги та допомоги на оплату житлово-комунальних послуг¹⁰. Серед переселенців спостерігається нижчий рівень зайнятості, висока залежність від державних виплат у порівнянні з загальноукраїнськими показниками, а середньомісячний рівень доходу цієї категорії є нижчим за фактичний прожитковий мінімум. Половина ВПО або заощаджує на харчуванні, або може дозволити собі лише витрати на харчування. В результаті у часи нестабільності ця категорія громадян вдається до таких стратегій виживання, як повернення у місце проживання до переміщення, звернення по допомогу до держави, додаткова зайнятість, вихід жінок на роботу.

Внутрішньодержавна економічна міграція. Загальна чисельність внутрішньодержавних трудових мігрантів, тобто осіб працездатного віку (15—59 років), які працювали поза межами місця реєстрації, за даними Держстату України у 2019 р. становила (в середньому за рік) майже 2,2 млн осіб¹¹. У 2020 р. обсяг цієї категорії мігрантів скоротився на понад 100 тис. осіб¹², що вочевидь пов'язано із пандемією COVID-19 в Україні, яка могла стимулювати повернення деяких трудових мігрантів до їхніх зареєстрованих місць проживання. Упродовж 2015—2020 рр. майже кожен другий серед зайнятого населення працездатного віку, який працював за межами регіону проживання, був з Київської області. Наступні найчисленніші групи даного контингенту походили з Житомирської та Чернігівської областей, які у різні роки зазначеного періоду складала разом від 11,4 до 17,0 % від усього потоку зайнятого населення працездатного віку в Україні,

¹⁰ Внутрішньо переміщені особи. / Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 03.12.2021).

¹¹ Робоча сила України 2019: Статистичний збірник. / Державна служба статистики України. Київ, 2020. С. 119. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb_r_s_2019.pdf

¹² Робоча сила України 2020: Статистичний збірник. / Державна служба статистики України. Київ, 2021. С. 115. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_r_s_2020.pdf

що працювало за межами регіону проживання. Описаний розподіл є цілком очікуваним, оскільки основними постачальниками трудових мігрантів у місто Київ є Київська область і сусідні з нею Чернігівська та Житомирська області¹³.

У рамках дослідження було проведено два кластерних аналізи з використанням нормованих показників навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце (осіб на кінець року) за регіонами для двох періодів — 2008—2013 рр. та 2014—2018 рр. Техніка нормалізації здійснювалась за такою формулою¹⁴:

$$y_i = x_i / \bar{x}, \quad (1)$$

де: x_i — значення навантаження незайнятого (безробітного) населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) в i -му регіоні за певний рік; \bar{x} — середнє значення навантаження незайнятого (безробітного) населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) в Україні за певний рік.

Базуючись на результатах кластерного аналізу, виділено три типи регіонів України за характером (не)сприятливості кон'юнктури ринку праці для очікуваних внутрішньодержавних трудових міграцій, кожен з яких включає низку підтипів.

Тип 1 включає регіони, що мають сприятливу кон'юнктуру ринку праці, будучи потенційними регіонами-реципієнтами внутрішньодержавної трудової міграції в Україні. Тип складається з декількох підтипів. Підтип 1.1 включає місто-столицю Київ (у 2008—2013 рр. — також місто Севастополь), де кон'юнктура ринку праці є найсприятливішою серед усіх регіонів України. Підтип 1.2 утворений регіонами, що мають дуже сприятливу кон'юнктуру ринку праці (нижчі показники навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду), ніж у середньому по країні) — Дніпропетровська, Одеська та Київська області (у 2008—2013 рр. — також АР Крим). Підтип 1.3 виділено тільки для другого періоду (2014—2018 рр.), він сформований регіонами, які у 2014 р. мали суттєвий дисбаланс між попитом і пропозицією робочої сили на ринку праці, проте починаючи з 2015 р. в регіонах цього підтипу спостерігається сприятлива кон'юнктура ринку праці — Волинська, Львівська та Чернівецька області.

Тип 2 складається з регіонів, які характеризуються буферними значеннями навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце

¹³ Україна: огляд процесів урбанізації / Міжнародний банк реконструкції та розвитку та Світовий банк. 2015. С. 26. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/787061473856627628/pdf/ACS15060-REVISED-PUBLIC-UKRANIAN-ukr-web-text-cover.pdf>

¹⁴ Wilkosz-Mamcarczyk M., Olczak B., Prus B. Urban Features in Rural Landscape: A Case Study of the Municipality of Skawina. *Sustainability*. 2020. 12 (11): 4638. <http://doi.org/10.3390/su12114638>

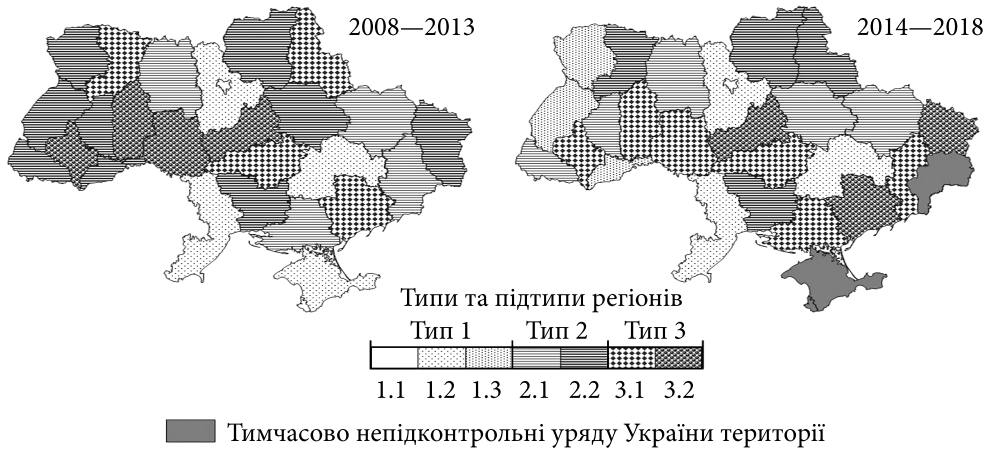

Рис. 3. Типи регіонів України за характером (не)сприятливості кон'юнктури ринку праці для очікуваних внутрішньодержавних трудових міграцій
Джерело: розрахунки за даними Держстату України.

(вакантну посаду). Тип 2 має два підтипи. Зокрема, Підтип 2.1 включає в себе регіони із порівняно сприятливою кон'юктурою ринку праці для потенційних внутрішньодержавних трудових мігрантів (навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце є наближеним до середнього значення цього показника по країні). Підтип 2.2 переважно утворений регіонами з несуттєво вищим рівнем навантаження незайнятого населення на одну вакантну посаду, ніж у середньому по Україні. Ці регіони виступають у ролі регіонів-донорів внутрішньодержавних трудових мігрантів.

Тип 3 об'єднує в собі два підтипи. Підтип 3.1 складається з регіонів, серед яких превалює несприятлива кон'юнктура ринку праці. Підтип 3.2 включає регіони з дуже несприятливою кон'юктурою ринку праці. З огляду на те, що регіони даного типу мають глибокий дисбаланс між попитом та пропозицією робочої сили на ринку праці, то вони є ключовими потенційними регіонами-донорами робочої сили до інших регіонів України. Результати вказаного кластерного аналізу відображено на рис. 3.

Отже, результати двох кластерних аналізів вказали на процес потенційної / очікуваної концентрації внутрішньодержавних трудових мігрантів у головних метрополітенських регіонах країни. Це є доволі очікуваним результатом, оскільки науковцями підтверджено, що чимдалі від центру (метрополісу), то нижча ділова активність та рівень життя населення і, відповідно, більше стимулів до пошуку роботи поза місцем проживання¹⁵.

¹⁵ Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. С. 17. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf

Упродовж останніх десятиліть в Україні шість великих міст функціонували як метрополіси¹⁶: 1) місто-столиця Київ входить до складу світової метрополітенської мережі; 2) міста Харків, Одеса, Дніпро та Львів є регіональними метрополісами національного рівня; 3) до військово-політичної кризи містом-метрополісом був Донецьк, проте у зв'язку з тимчасовою окупацією він фактично втратив такий статус.

Потенційними регіонами-донорами внутрішньодержавних трудових мігрантів є регіони аграрної спеціалізації, а також області, що тяжіють до зони проведення Операції Об'єднаних Сил (Донецька та Луганська області). У період пандемії COVID-19 в Україні спостерігається суттєве загострення дисбалансу між попитом та пропозицією робочої сили. Так, станом на 1 січня 2021 р., в середньому по Україні, на одне вільне робоче місце претендувало 11 безробітних (на 1 січня 2020 р. — 6 осіб)¹⁷.

Імміграція в Україну. За останні п'ять років кількість іноземців та осіб без громадянства (ОБГ) в Україні невпинно зростала навіть в умовах соціально-економічної нестабільності. Кількість іммігрантів на кінець III кв. 2021 р. досягла понад 300 тис. осіб, крім того, на обліку ДМС перебувало понад 170 тис. іноземців та ОБГ, які мали дозвіл на тимчасове перебування на території України.

Таблиця 2. Індекс соціальної дистанційованості дорослого населення України до окремих народів, 2018 та 2020 рр.

Дистанційованість до таких народів:	2018	2020	Дистанційованість до таких народів:	2018	2020
американців	4,7	5,0	німців	4,7	4,8
арабів	5,5	5,9	поляків	4,6	4,7
білорусів	4,0	4,3	росіян	4,8	4,8
грузинів	4,7	5,0	румунів	5,0	5,3
євреїв	4,7	5,1	турків	5,2	5,5
кримських татар	4,6	5,0	угорців	4,8	5,1
молдаван	4,8	5,1	українців	2,4	2,4

Джерело: результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2018 та 2020 рр.)¹⁸.

¹⁶ Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. С. 17. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf

¹⁷ Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2020 році. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/67>

¹⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 7 (21). / Інститут соціології НАН України. Київ, 2020. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>

Результати соціологічного моніторингу, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, показують, що пандемія COVID-19 спровокувала тотальне зростання ксенофобних настроїв стосовно всіх досліджуваних етнічних груп (табл. 2). Виняток становлять лише росіяни, соціальна дистанційованість до яких залишається відносно високою (враховуючи частку цього етносу в структурі населення країни та наявність у багатьох українців родичів у РФ), та українці, ставлення до яких є стабільно сприятливим.

Взаємовплив між міграцією та іншими складовими соціально-економічного розвитку на сучасному етапі. Відповідно до зміни загального контексту відбувається трансформація міграційного впливу на соціально-економічний розвиток держави. Масштаби зовнішньої трудової міграції і грошових переказів до України чутливо реагують на запровадження карантинних обмежень, пов'язаних із перетином державного кордону. Зазначені події змінили роль приватних трансфертів у соціально-економічному розвитку України. Інвестиційний потенціал переказаних грошей, який і раніше не використовувався у достатньому об'ємі, у сучасних умовах майже зводиться нанівець. На перший план виходить стабілізаційна функція трансфертів щодо підтримання належного або, принаймні, мінімального достатку в умовах обмеженого працевлаштування та ведення підприємницької діяльності. Враховуючи попередні дані про існування шаблону використання переказів з-за кордону для лікування їх отримувачів, очевидно, що ці кошти в умовах епідемії використовуються населенням також для лікування коронавірусу та його наслідків. Таким чином відбувається деяке пом'якшення навантаження на державну медичну систему в регіонах поширення зовнішньої трудової міграції.

Процеси трудової та постійної міграції мали відчутний, але суперечливий вплив на формування попиту на робочу силу та рівня оплати праці в країні. Встановлено, що інтенсифікація міграційних процесів упродовж 2015—2019 рр. разом із різким підняттям мінімальної заробітної плати обумовила зростання реальної заробітної плати загалом та серед кваліфікованої робочої сили зокрема. Можливості міждержавної трудової міграції у згаданий період позбавили ринок праці України прогнозованого вибухового зростання безробіття у період найбільшої інтенсивності скорочення робочих місць. При цьому інтенсивне покращення ситуації на українському ринку праці не позначилося на помітному призупиненні процесів трудової міграції та еміграції. Причиною стала асиметричність процесів зростання заробітної плати наявній кількості робочих місць, вакансій та осіб, які активно шукали роботу у розрізі професійних груп.

Детальний аналіз інформації про рівні заробітних плат представників різних професійних груп, а також про професійний склад безробітних та пропонованих вакансій на основі рейтингу заробітних плат у них умож-

ливілює провести групування підрозділів професій за рівнем та потужністю сформованих передумов для здійснення міграції. Можна виділити 4 кластери підрозділів професій (табл. 3):

I кластер — підрозділи професій, де сформувались найбільш потужні передумови, які стимулюватимуть зовнішню трудову міграцію;

II кластер — підрозділи професій, представники яких активно розшукують привабливе робоче місце, забезпечуючи значний оборот відпо-

Таблиця 3. Групування підрозділів професій на кластери відповідно до сформованості передумов міграції

Кластери	Професії, віднесені до відповідного кластеру
I кластер	Професіонали в галузі наук про життя та медичних наук Фахівці в галузі біології, агрономії та медицини Фахівці в галузі харчової та переробної промисловості Службовці, пов'язані з інформацією Моделі, продавці та демонстратори Кваліфіковані сільськогосподарські робітники та рибалки Робітники в галузі точної механіки, ручних ремесел та друкування Робітники, що обслуговують машини, та складальники машин Водії та робітники з обслуговування пересувної техніки та установок Найпростіші професії в сільському господарстві та подібних галузях
II кластер	Законодавці, вищі державні службовці, вищі посадові особи громадських і самоврядувальних організацій Менеджери (управителі) підприємств, установ, організацій та їх підрозділів Професіонали в галузі фізичних, математичних та технічних наук Викладачі Інші професіонали Інші фахівці Робітники, що обслуговують промислове устаткування Найпростіші професії торгівлі та сфери послуг
III кластер	Керівники малих підприємств без апарату управління Фахівці в галузі освіти Службовці, що обслуговують клієнтів Працівники, що надають персональні та захисні послуги Робітники металургійних та машинобудівних професій Інші кваліфіковані робітники з інструментом
IV кластер	Керівники підприємств, установ та організацій Технічні фахівці в галузі прикладних наук та техніки Робітники з видобутку корисних копалин і на будівництві Найпростіші професії у видобувних галузях, будівництві, промисловості та на транспорті Найпростіші професії, що є загальними для всіх галузей економіки

Джерело: авторська розробка.

відної робочої сили, частина з них при погіршенні ситуації буде вдаватись до міграції;

III кластер — підрозділи професій, для яких характерний попит на робочу силу, що знижує стимули для зовнішньої міграції;

IV кластер — підрозділи професій з комбінованими мотивами.

Найзагрозливішим як для України загалом, так і для ринку праці зокрема є зменшення чисельності молодих поколінь. Найбільш яскраво вплив даного чинника на потенціал робочої сили демонструє динаміка вікової групи 15—24 роки, котра має поступово замінити робочі місця вікової групи 50—59 років, представники якої підходять до завершення своєї трудової активності. У 2010 р. питома вага молодих контингентів населення віком 15—24 роки майже дорівнювала аналогічному показникові населення віком 50—59 роки — 14,3 проти 14,1 % відповідно. Однак надалі частка молоді почала стрімко знижуватись, досягнувши у 2021 р. значення 9,4 %, скоротившись за досліджуваний період на 4,9 відсоткові пункти (в.п.). Скорочення частки населення віком 50—59 років було зафіксовано у період 2014—2021 рр. і нині даний показник досяг значення 13,5 %, зменшившись у порівнянні з максимальним значенням на 1,2 в.п. Динаміка демонструє формування та поглиблення в Україні міжпоколінського відтворювального провалу, що формує широке коло ризиків не лише для ринку праці, а й для всього суспільства загалом.

За даними ОТМ-2017 порівняно з ОТМ-2012, загалом кількість зовнішніх трудових мігрантів зросла на 10,3 %, причому у віковій групі 15—34 роки цей показник складав 1,0 %, а у 40—59 років — 22,1 %. Така тенденція зумовила зміну вікової структури зовнішніх трудових мігрантів. Так, якщо у 2010—2012 рр. в їх загальній кількості переважали особи віком 15—34 роки (45,1 % проти 40,1 % вікової групи 40—59 років), то вже у 2015—2017 рр. співвідношення кардинально змінилось і частка трудових мігрантів віком 45—49 років стала переважаючою (44,5 % проти 41,3 % вікової групи 15—34 роки). Збереження у майбутньому вказаної тенденції дає підстави припустити, що за рахунок зовнішньої трудової міграції будуть частково нівелюватись процеси поглиблення міжпоколінського відтворювального провалу на ринку праці в Україні.

Регулювання міграційних процесів у нових реаліях. Подальший перебіг міграційних процесів значною мірою залежить від ефективності заходів з подолання пандемії та темпів усунення проявів її негативних наслідків. Економічна нестабільність впливає на розвиток, ринок праці, добробут населення і в країнах перебування мігрантів, і в країнах їхнього походження. В країнах-реципієнтах в умовах кризи попит на додаткову робочу силу з-за кордону зменшується, однак це призводить не так до виїзду мігрантів на батьківщину, як до спаду в інтенсивності міграційних процесів, а точніше, до відтермінування здійснення переїздів. Як свідчить

зарубіжний досвід, спроби деяких країн призначення стимулювати мігрантів, котрі в кризових умовах втратили роботу, до повернення на батьківщину, не мали успіху. Натомість усе більшого поширення набувають заходи, спрямовані на захист прав мігрантів та затримання необхідної для економіки іноземної робочої сили як важливого засобу для успішнішого відновлення економіки у посткризовий період.

З поглибленням глобальної взаємопов'язаності і взаємозалежності обійтися без праці мігрантів виявилось вкрай складно. Попри серйозні обмеження мобільності в період коронакризи, низка країн запровадила винятки для іноземних працівників, необхідних економіці, передусім для сезонних сільськогосподарських робітників (Греція, Італія, Ізраїль, Норвегія, Чехія, США). Можливість працевлаштуватись отримали певні категорії іноземців, які раніше такого права не мали, наприклад, шукачі притулку в Бельгії. В Австралії, Бельгії, Ірландії, Канаді було знято обмеження для працевлаштування іноземних студентів. У Греції сільськогосподарським виробникам дозволено наймати іммігрантів, які перебували на території країни нелегально.

Було застосовано заходи з мобілізації іноземних працівників охорони здоров'я. Наприклад, у деяких провінціях Канади та штатах США запроваджено тимчасові ліцензії для лікарів, які отримали свої дипломи за кордоном, проте не мали необхідного підтвердження в країні перебування, в інших країнах (Бельгія, Німеччина, Люксембург, Іспанія, Ірландія) було введено прискорену процедуру визнання отриманих за кордоном кваліфікацій медичних працівників. У Великій Британії ухвалили рішення про автоматичне продовження на рік віз лікарям, медсестрам та парамедикам¹⁹.

Водночас країни-донори в кризові періоди стикаються з необхідністю реагувати на реверсні міграційні потоки, які можуть призвести до посилення напруги на ринку праці, скорочення обсягів валютних надходжень від громадян, працевлаштованих за кордоном, та зменшення доходів домогосподарств. Разом із тим, повернення мігрантів надає шанс поповнення трудових та інтелектуальних ресурсів, динамізації розвитку економіки. Міжнародний досвід свідчить, що повернення мігрантів на батьківщину має розглядатися не лише як виклик, а й шанс набуття країною додаткових ресурсів. Тому, за даними ООН, 63 % країн світу розробляють та реалізують політику із сприяння поверненню мігрантів та їхній реінтеграції²⁰. Від-

¹⁹ OECD. Managing international migration under COVID-19. URL: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/managing-international-migration-under-covid-19-6e914d57/>

²⁰ International Migration Policies. Government Views and Priorities /UN Department of Economic and Social Affairs. Population Division. URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/InternationalMigrationPolicies2013/Report%20PDFs/z_International%20Migration%20Policies%20Full%20Report.pdf#zoom=100

повідні програми успішно діють в Албанії, Грузії, Іспанії, Польщі, Португалії та інших країнах.

Конкретні заходи, що застосовуються, різні за змістом, проте характеризуються кількома спільними підходами. По-перше, для їх розроблення необхідною є надійна інформація щодо мігрантів-поверненців (чисельність, розміщення за регіонами, вік, стать, освіта, професія, причини та обставини повернення тощо), адже потреби у допомозі у різних осіб відрізняються. По-друге, ефективність заходів держави залежить від того, наскільки враховані запити самих мігрантів. Тому необхідною є участь мігрантів, їхніх асоціацій в розробці відповідних програм. До такої роботи мають бути долучені також соціальні партнери, неурядові організації. Вкрай важливою є участь місцевої влади, конкретних громад, куди повертаються мігранти, оскільки реінтеграція відбувається саме на місцевому рівні.

По-третє, підтримка повернення та реінтеграції мігрантів не повинна сприйматися суспільством як привілей, відповідні заходи мають сприяти позитивним змінам в інтересах не лише мігрантів, а й усієї громади. По-четверте, вкрай бажаним є забезпечення підтримки відповідних програм країнами призначення мігрантів, на її отриманні країни походження повинні наполягати при міждержавних контактах. З одного боку, ситуація, в якій мігрант перебуває за кордоном, його правовий статус, гарантії трудових прав, доступ до соціального страхування тощо мають неабияке значення для успішної реінтеграції після повернення. З другого, — країни призначення можуть надавати пряму допомогу проектам повернення.

Ще більшої актуальності в умовах кризи та наростання зворотного міграційного потоку мають державні інструменти, спрямовані на продуктивне використання зароблених мігрантами під час роботи за кордоном коштів. Для багатьох країн світу перекази мігрантів є важливим джерелом валютних надходжень, додатковим ресурсом боротьби з бідністю та розвитку економіки, обсяги яких значно перевищують обсяги прямих іноземних інвестицій. У світі накопичено різноманітний арсенал заходів, які застосовують країни походження мігрантів, спрямованих на використання міграції в інтересах розвитку водночас із мінімізацією її негативних наслідків. В основному вони стосуються механізмів заохочення переказів мігрантів та інвестиційного використання валютних надходжень від громадян за кордоном, а також залучення діаспори до розвитку історичної батьківщини. Вони довели свою ефективність і можуть бути враховані при формуванні міграційної політики України.

Неоднозначні наслідки міграції, спричинені нею виклики, як і потенціал для розвитку, значно підвищують вимоги до державної міграційної політики країни. Хоча в Україні створено доволі розвинену законодавчу базу регулювання міграційних процесів, ухвалено Стратегію державної

міграційної політики України (2017 р.)²¹, низка правових норм потребує доповнення та уточнення, посилення вимагає інституційне забезпечення та контроль за їх виконанням, а також активізація міжнародного співробітництва у сфері міграції.

Основними напрямами діяльності держави в царині міграції в умовах глобальної нестабільності та спричиненої пандемією трансформації міграційних процесів та інших сфер життєдіяльності суспільства мають бути:

- захист прав та інтересів мігрантів та створення умов для впорядкованої та безпечної міграції, у т.ч. протидія неврегульованій міграції та торгівлі людьми, а у сфері внутрішньої міграції — всебічна підтримка внутрішньо переміщених осіб;
- гальмування міграційних втрат населення та створення умов для повернення мігрантів, передусім тих, хто виїхав за кордон з трудовими цілями і вважає своє перебування за кордоном тимчасовим;
- сприяння імміграції працівників, потреба в яких відчувається економікою країни, та забезпечення інтеграції прибулих в українське суспільство в інтересах і окремих осіб, і громад їх вселення.

Для розроблення та реалізації адекватних управлінських заходів вкрай важливим є їх інформаційне забезпечення. Йдеться не лише про надійні статистичні та аналітичні дані, на які мають спиратися особи, котрі приймають рішення. Для того, щоб такі рішення підтримувалися громадськістю, вона має бути чітко поінформованою про ситуацію в міграційній сфері, що є важливим запобіжником проти виникнення мігрантофобій. Правдивої та актуальної інформації на всіх етапах міграційного циклу потребують також мігранти. Ефективна міграційна політика неможлива без належного їй інституційного забезпечення. Першочерговими завданнями підчищення інституційної спроможності є посилення взаємодії різних суб'єктів, які здійснюють повноваження у сфері міграції, а також формування високопрофесійного кадрового потенціалу.

Для успіху зусиль держави у сфері регулювання міграційних процесів вкрай важливим є міжнародне співробітництво, оскільки за визначенням міграція пов'язує дві або і більше країн, унаслідок чого управління нею не може відбуватися лише на національному рівні. Оскільки основний міграційний потік з України спрямований до Європи, а інтеграція країни до Європейського Союзу є визначальним напрямом її розвитку, першочергове значення належить співпраці у царині міграції з країнами ЄС. Попри законодавчо різні інтереси країни походження та країн призначення мігрантів,

²¹ Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>

обидві сторони зацікавлені в організованій, законній і безпечній міграції, що відкриває реальні можливості для співпраці.

З метою забезпечення відповідності міграційної політики України міжнародним стандартам, необхідно визначитися щодо приєднання до Глобального договору про безпечну, впорядковану і врегульовану міграцію. Хоча Україна не брала участі у голосуванні за нього на Асамблеї ООН, у спільній заяві МЗС України та Державної міграційної служби України дано високу оцінку цьому документу та зазначено, що країна розгляне можливість приєднання до нього за сприятливіших умов²².

²² Спільний коментар МЗС України і ДМС України у зв'язку із проведенням Конференції ООН для прийняття Глобальної угоди про безпечну, впорядковану та законну міграцію. URL: <https://dmsu.gov.ua/news/dms/spilnij-komentar-mzs-a-dms.html>